

NIEDERHAUSER EMIL

Egy történész reflexiói a nemzetre vonatkozó elméleti kérdésekről

Abból a megfontolásból indulok ki, hogy a történelemben nincsenek általános törvények, törvényszerűségek, mint a természettudományokban (ha ugyan ott egyértelműen vannak). Ennek megfelelően egyértelmű meghatározásoktól is ajánlatos tartózkodni, mert a történelemben sok a véletlen, esetleges, egy bizonyos definíció egyik korszakban egészen jól beválhat, egy másikban pedig nincs mit kezdeni vele. Vissza kell térni a jó öreg Max Weberhez és az ő „ideáltípusához”, amelyet modell néven ma is sokan használnak általában a társadalomtudományokban, de a történészek számára is hasznos segédeszköz. Annak világos tudatával, hogy az ideáltípus vagy modell, úgy ahogy azt meg lehet fogalmazni, a valóságban persze sehol sincs meg, de ezt a sokféle valóságot hozzá lehet mérni.

A politikai nemzet és a kulturális nemzet tipikusan ilyen ideáltípus vagy modell. Csak arra kell gondolni, hogy például a 19. sz. során a történeti Magyarország, a Habsburg-birodalmon belül, a magyar nemzet egyszerre volt kulturális nemzet a birodalommal szemben (két, olykor több részre is felosztva), ugyanakkor pedig politikai nemzet saját nemzetiségei vonatkozásában. Ezért is írta le az 1868:44. tc., a nemzetiségi törvény az egységes politikai nemzet fogalmát, amelynek nemzetiségétől függetlenül mindenki tagja – vagyis minden állampolgár. Végeredményben világviszonylatban ez a ma is elfogadott álláspont, a nemzeti hovatartozás ma egyszerűen állampolgárságot jelent. A nemzetközi kérdőívekben a *Nationality* (esetleg, már csak ritkán *nationalité*) kérdésre az egyetlen lehetséges válasz az állampolgárság feltüntetése. Ebben a vonatkozásban végeredményben nem értem, miért utálkoznak az egykori nemzetiségek ezen az 1868-os törvényen, amelyik csak azt mondta ki, ami akkor Franciaországban, de sok egyéb nyugati országban is egészen

természetes volt. Kelet-Európában nem, kivéve mondjuk a 19. századi Oroszországot, ahol ugyancsak mindenki orosz volt, bármilyen nyelven beszélt, legfeljebb „másfajúnak” (inorogyc) mondták a hatóságok.

Miután itt már kimondtam Kelet-Európát, egy bekezdést kell szánnom a nálunk divatos Közép-Európa-mániára. Közép-Európa számomra Németország és csatlósi. Hosszú életem során tartoztam ehhez az államsoporthoz is, mindig is utálkoztam tőle. Nálunk azért lett divat már a pártállam utolsó éveiben, hogy egyértelműen elhatároljuk magunkat az oroszoktól, Oroszországtól, vagyis a Szovjetuniótól. Minthogy azért a Közép-Európa-hívők valahol érzik azt, hogy Németország nélkül nehéz Közép-Európáról beszélni, a Közép-Kelet-Európa vagy a Kelet-Közép-Európa kifejezéseket illik manapság használni. Az első teljesen értelmetlen kifejezés, vagy ha van értelme, akkor éppen Kelet-Európát jelenti, amelynek a közepén vagyunk. A másik kifejezés már értelmesebb, egybeesik Oscar Halecki, a nagy lengyel történétíró egyik elméletével, vagyis Közép-Európa keleti részét jelenti, amelynek van nyugati része is, és ez Németország. Csakhogy ebbe a Kelet-Közép-Európába nagy jóindulattal mindenkit bele szoktak érteni, a bolgárokat vagy az albánokat is, és azokhoz mennyivel több köztünk van, mint az oroszokhoz? Ez az utóbbi fogalom egybeesik a két világháború közt divatossá vált Köztes-Európa (*Zwischeneuropa*, hogy a forrásra utaljak) fogalommal, ebbe mindazok a kis nemzetek és országok tartoznak bele, amelyek a németek és az oroszok közt helyezkednek el. Persze ez is szempont, ha szerintem nem is a legjobb.

Ezek után folytathatom: nemzet = állampolgárság. Ez ellen nyilvánvalóan ösztönösen tiltakozik mindenki, aki legalábbis valamelyest reflektáltan magyarnak vallja magát. Amivel már el is értem ahhoz, ami mondanivalóm lényege: a nemzet azoknak az összessége, akikben a nemzeti tudat él, vagyis akik a magyar nemzet tagjainak tekintik magukat. Ez persze gyökeresen ellenkezik sok mai fogalommal, felfogással. Nemcsak szomszédaink nézik ezt nem jó szemmel, akik hazai magyar nemzetiségüktől vagy nemzeti kisebbségüktől, ha úgy tetszik, elsősorban állampolgári lojalitást várnak el, és a legszívesebben azt látnák, hogy ennek a csoportnak a tagjai magyarul beszélő szlovákok, románok stb. (Láttunk már ilyet a szép pártállami korszakban.)

Itt voltaképpen még egy bekezdést kell beiktatni arról, hogy az egész kérdést csak európai vonatkozásban vetem fel, mert csak ebben a vonatkozásban van értelme. Az Európán kívüli világban, még ott is, ahol zömmel fehérek laknak, a nemzet = állampolgárság elv az érvényes. Az egykori gyarmati országokban ebből az állami alattvalóságból vagy egytűvé kényszerítettségéből (az af-

rikai országok határai máig azonosak az egykori gyarmatok határáival!) próbálnak levezetni valamiféle nemzeti érzést vagy öntudatot (kevés sikerrel egyébként). Ez arra utal, hogy itt érdemes egy a közgazdaságtanból ismeretes fogalmat felhasználni, a demonstrációs effektusét. Vagyis ha valamely jólmenő államban van nemzet, akkor kell, hogy legyen ilyen minden államban, tehát teremtsük meg a nemzetet. Valljuk be, igazuk van, hiszen a franciák is így teremtették meg erőszakkal a francia nemzetet, a nagy forradalom idején, a latin-amerikai nemzetek mind ilyenek, csak azok már a 19. sz. második harmadában kezdték ezt.

Mindebben persze benne van az, hogy a nemzet valami újkori fogalom, a nagy francia forradalom tette divattossá, azóta illet nemzetinek lenni, persze a felsőbb osztályokban. A parasztság, a városi plebejus rétegek csak akkor tudták meg, hogy ők melyik nemzethez tartoznak, amikor a kötelező általános vagy elemi iskolában megtanították őket erre, ahogy a himnuszra is stb.

A mai nyugati felfogás valahol körülbelül ez. És ehhez még hozzátartozik az is, hogy a nemzet modern jelenség, sőt barbár jelenség, mert hisz, lám, a nacionalizmusnak micsoda következményei vannak. 2000 táján persze mindenki Jugoszláviára gondol, az egymást követő testvérháborúkra, ahol pl. elég nehezen érthető, hogyan különböztették meg egymást a szerbek és a horvátok, amikor még a nyelvük is azonos. Persze manapság ezt már nem illik mondani, a horvát nyelv egészen más, mint a szerb... Chelsea-ből vagy Lyonból nézve (hogy ne mindig a fővárosokat emlegessük) az itt történetek kétségtelenül barbár dolgok. Csakhogy azok a szerzők, akik fölényes öntudattal manapság (és az utóbbi fél évszázadban) azt közlik velünk, hogy az egész nemzeti összetartozás, öntudat stb. mind csak kitalálás, arra az emberre emlékeztetnek engem, aki világeletemben mindig jól tudott lakni, amikor éppen éhes volt. Az ilyen persze az éhezést barbár, emberhez méltatlan dolognak tekinti (ha ezt nem is fogalmazza meg ilyen élesen).

Valamikor fiatalabb koromban egyszer úgy fogalmaztam (a magam számára), hogy a nacionalizmus a nagy nemzetek fényűzése és a kis nemzetek tragédiája. Ha a nacionalizmust ma a nemzeti öntudattal azonosítom, ez a megállapítás vajon megállná-e még mindig a helyét?

Itt kell rátérni arra a kérdésre, amelyet persze nyugaton sohasem szoktak felvetni, hogy honnan ered a nemzet, mi a nemzeti érzés és öntudat előzménye. Nyugaton ugyanis eléggé világos az, hogy a modern nemzet (tehát az 1789-es értelemben vett nemzet) létrejöttében elsőrendű szerepe az államnak volt. Az angol, a francia, a spanyol már az újkor kezdetei óta sokat tett

ennek érdekében, használatba vette a „nemzeti” nyelvet (valójában már a későközépkor óta), megteremtette az egységes államot, amely dicső háborúkat vívott, amelyre tehát büszke lehetett lenni az alattvalónak. Ezek a mozzanatok alkalmasint nemcsak a felsőbb osztályok tudatában voltak meg, hanem szélesebb rétegekben is. Manapság minden fontos fogalmat angolul kell mondani, aki nem ezt teszi, ugyanolyan barbár, mint aki nemzetet mond. Az angolszász szociológiából került elő a fogalom: *state to nation* és *nation to state* – ha úgy tetszik, az előbbi nyugati (politikai) nemzetfogalom létrejött, amikor azt az állam teremti meg, és az utóbbi, amikor a nemzet előbb jön létre, mintsem volna saját állama, és így kénytelen arra törekedni, hogy ezt a saját államát létrehozza, nyilván másnak a rovására, mert hiszen, amikor ezek a jelenségek előkerülnek, Európa már nem valamiféle Vadnyugat, ahol még szabadon lehet foglalni. Amikor már Európa egész területe foglalt, államok által foglalt, új csak az eddigiek felosztásából jöhet létre. Ezt a Balkánon kezdték meg az oszmán birodalom rovására (amit a 19. sz. második felében éltélő vagy legalábbis megvető, lenéző hangszúllyal balkanizálódásnak neveztek), folytatták a Habsburg-birodalom rovására 1918-ban, és befejezték az orosz birodalom rovására 1991-ben. Teljesen mellékes itt, hogy ezt az orosz birodalmat akkor hivatalosan Szovjetunióknak neveztek, az bizony azonos volt az orosz birodalommal, kiváló tanú erre egy Sztálinnak nevezett politikus, államférfi, diktátor stb.

Vagyis pillanatnyilag úgy tűnik, hogy ez a *nation to state* mozzanat a kelet-európai kis nemzetekre érvényes. Egy kiváló cseh történész, manapság sajnos már nem a fiatal nemzedék képviselője, mint amikor elméletével előállt, Miroslav Hroch az európai kisnemzetek létrejöttéről írt több könyvet. Ő is válogatott persze, a csehek kis nemzet, a magyarok nem, a dánok ugyancsak kis nemzet, és persze az angolok nem. De a nemzeté alakulásnak olyan tipológiáját alkotta meg, három szakaszt megkülönböztetve, amely a kelet-európai nemzetekre általában érvényes, persze a kezdetén kifejtett ideáltípus értelmében. Magunk ezt jónéhány éve nemzeti megújulásnak neveztük, és a 18. sz. derekától a 19. sz. végéig tartó jelenségnek mondtuk, amely ezen belül nemzetként különböző időpontokban zajlott le, ahogy Hroch három fázisát is gyakran már egyetlen évszámhoz is kötötték. Ebben a fejlődésben arra is kell utalni, hogy jónéhány kelet-európai nemzet ezt már akkor, amikor a jelenség kibontakozott, nemzeti ébredésnek vagy újjászületésnek nevezte (a csehek, a horvátok, a szlovákok, a bolgárok stb.). Nyilván nem véletlen, hogy a magyaroknál, az oroszoknál, a lengyeleknél sohasem került elő ez a fo-

galom, még utólag is idegenkedtek tőle, a magyarok például ismerik a nemzeti irodalom létrejöttét a testőríróktól kezdve, meg a reformkort, de hogy ez a kettő valahol összefügg, arra még csak gondolni sem szabad, mert az illető enyhén szólva tudatlan, de valójában a nemzetet gyalázza.

Ennek a nemzeti megújulásnak két fontos mozzanata van: a nemzeti nyelv kialakítása, és a nemzeti történelem létrehozása. Ez utóbbi gyakorlat azonos egy állam történetével a középkortól kezdve, de sokszor csak a 19. vagy a 20. századtól kezdve, mert korábban nincs állam. Itt kétségtelenül összhangba kerülünk azzal a ma divatos áramlattal, amely a múltat, a történelmet egyfajta konstrukciónak tekinti, narratívának, úgy, hogy nemcsak egy nemzetnek lehet narratívája (a magyaroknál a vérszerződésről és a honfoglalással kezdve az idegen hódítók elleni harccal folytatva, bár egy ideig ebbe a sorrendbe a pártállami korszak nem illett bele, mert itt is harcolni kellett a nemzet elnyomására törekvő imperialisták ellen, de az oroszok ebben mindig is csak a segítő és jóindulatú idősebb testvér szerepét játszották), hanem egyes embereknek, köztük a történészeknek is. Kétségtelenül ebben is van igazság. És azt is figyelembe lehet venni, hogy azoknak az etnikumoknak az esetében (maradjunk ennél az óvatos fogalomnál), amelyeknek volt saját uralkodó osztályuk, saját államuk, és ebben ez az osztály „csinálta” a történelmet, ez a történelmi narratíva közelebb állt ahhoz, ahogy az események megestek, mint azoknál az etnikumoknál, amelyeknél ilyen osztály nem volt. Az osztrák szociáldemokrata teoretikusok már 1900 táján ez utóbbiakat nevezték történelem nélküli nemzeteknek. Ez legkésőbb a pártállam idején már sértésnek számított. Ez utóbbiak esetében került a nemzeti narratívába (a történelem nemzeti látószögébe, Szűcs Jenő zseniális megfogalmazásával) a mítosz, amelynek sokféle formáját ismerjük. Netán azt is lehetne mondani, hogy ezekben az esetekben a nemzeti narratíva eltért a történelmi valóságtól. De hát ez megint igen vitatható, és semmiképpen sem divatos megfogalmazás.

Ezek után talán nem meglepő, ha azt mondom, hogy a politikai vagy kulturális nemzet, mint egymást kizáró fogalmak használatát helytelenítem. Már a bevezetőben a magyar példán mutattam be, hogy egy nemzet lehet egyszerre mindkettő. Ezek az ideáltípusok természetesen módosulnak, változnak. Semmi értelme a nemzeteket politikaiaknak vagy kulturálisaknak nevezni. A polgári nemzet fogalommal sem tudok mit kezdeni. Magam régebbi munkáimban nem egyszer használtam a „nemesi nemzet” kifejezést, ezzel azonban semmiféle érték kategóriát nem kívántam bevezetni, pusztán azt akartam jelezni, hogy ennek a nemzetnek van saját, feudális eredetű uralkodó

osztálya. Hogy a dolog mennyire bonyolult, azt mutatja az, hogy a románok a két fejedelemségben persze „nemesi nemzet”, Erdélyben viszont a 19. századig „nem nemesi” (ez a másik általam használt kategória), hiszen az itteni, kétségtelenül román származású nemesi réteg beolvadt a magyar nemességbe, s ez Hunyadi János óta így ment. Később viszont már inkább óvakodtam és nem használtam ezeket a kategóriákat, mert csak félreértésekre és sértődésekre vezetett. Ezzel természetesen azt állítom, hogy a politikai vagy kulturális nemzet kategorizálás csak gátolja az elemzést, csöppet sem viszi előre. Ez is egyfajta tipológia, van más szempontból másfajta, nem is egy.

Ha a mai helyzetet nézem, azt hiszem, a mai magyar közvélemény inkább a kulturális nemzet kategóriáját fogadja el, nagy adag önsajnálattal. 1918 előtt, a történeti Magyarország idején – törvénybe rögzítetten – a politikai nemzet kategória volt az uralkodó. Ez utóbbit manapság minden politikai irányzat nyilván elveti (vagy elvetné, ha elgondolkozna a kérdésen).

Érdeemes egy pillanatra még egy régebbi élményemre visszatérni. Cserkészkoromban, az 1939–45 közti Szlovákiában nyáron természetesen csak szlovákok lakta vidékekre mehettünk táborozni. A falvakban szlovák parasztok laktak, a kisvárosokban szlovák polgárok. A magyar elemet itt is, ott is a nemesi kúria képviselte, többnyire elszegényedett, olykor azonban módos magyar nemesi (esetleg grófi) lakókkal. Az 1945 utáni népiek ebben az esetben nehéz helyzetbe kerültek volna, mint népiek, a kunyhók mellett kellett dönteniük, de hát ők nép-nemzetiek voltak, és akkor a kastély vagy a kúria mellé kellett állniuk. 1945 előtt Szlovákiában természetes volt, hogy a kúria mellett álltunk, ott időnként meg is vendégtelték a több tucat magyar cserkészt (a tejeskávét meg a kalácsot persze már szlovák parasztasszonyok osztogatták nekünk). És mint valamikor, a hagyományos társadalom idején, hogy W. W. Rostow azóta divatjamúlt kifejezését használjuk, az udvarház gazdái és a parasztasszonyok közt nem volt nyelvi probléma, mert a gazdák ismerték a parasztasszonyok nyelvét. Manapság ez sajnos másképpen működik. Nemrégiben egy PhD-disszertáció védésén (cseh-szlovákiai tematikáról volt szó) azt találtam mondani, hogy tudtommal egyetlen magyar történésznek sem tiltották meg, hogy megtanuljon szlovákul, románul vagy szerbül. Mondásom visszhangtan maradt, ez a legekevesebb, amit mondhatok.

Hogy a különböző nemzet-meghatározásoknak milyen konzekvenciái vannak a magyar politikára, abba nem vagyok hajlandó belebocsátkozni, mert a legenyhébben szólva is idegenkedem a mai magyar belpolitikai szövevény-

tól. Nem is vagyok benne biztos, vajon politikusaink figyelembe veszik-e ezeket a társadalomtudományi kategóriákat. Az a gyanúm, hogy nem.

Azt hiszem már az eddig elmondottakkal is kellő ellenszenvet keltettem nézeteimmel szemben, kellőképpen kívül kerültem a ma illő politikai diskurzuson. Ezért csöppet sem csodálkoznék, ha a REGIO szerkesztősége ezt a hozzászólást eleve kihagyná. Kibírom.